

Artner Annamária:

A perifériás fejlődés anatómiájához - Brazília¹

(Megjelent: Eszmélet No 98, 2013 nyár, pp. 69-90.)

Az 1970-es évek fordulója után kibontakozott a kapitalizmus egy új szakasza, amelyet leggyakrabban globalizációnak, pontosabb kifejezést keresve pedig hol transznacionális monopolkapitalizmusnak² hol újkapitalizmusnak³ neveznek, de amelynek kétségtelenül sajátossága a transznacionális vállalatok dominanciája, az ezen felépülő „nemzetközi gazdasági-pénzügyi szuperstruktúra”⁴ és az ennek megfelelő neoliberális gazdaságpolitika az azt kiszolgáló neokonzervativizmussal együtt.

Ez az új világrend azonban egyszersmind megváltoztatta a tőkeértékesülés ciklusainak lezajlását is. A centrum tőkéje a transznacionális vállalati hálózatok és a szabad tőkeallokáció jóvoltából immár *közvetlenül és folyamatosan* bekapcsolta e ciklusokba a periféria országait. E változás következményei különösen jól kirajzolódnak Latin-Amerika országainak gazdaságtörténetén, amelyek közül Brazíliát fogjuk röviden bemutatni. Előbb azonban szükséges egy kis elméleti kitérőt tennünk, hogy vázoljuk a globalizációra jellemző tőkemegtérülési ciklusok sajátosságát.

1 A tőkemegtérülési ciklus globalizációja

1.1 A tőkemegtérülési ciklus általában

A profitért folyó verseny alfája az egységnyi termékköltség folytonos leszorításának imperatívusza. Ez hajtja előre az innovációt, a technológia fejlesztését. Az egységnyi költség a termelékenyebb technológia alkalmazásával csökkenthető.

Alapesetben a tőkemegtérülési ciklus a következőképpen zajlik. Egy körforgásról van szó, amelyben a szándék az eredményben mindig a maga ellenkezőjébe fordul. Mindegy, hogy ezt a körforgást melyik pontján kezdjük bemutatni.⁵

Legyen a kiindulópont a jó konjunktúra, amelyben egy adott általános termelékenységi szinten (egy uralkodó „technológiai paradigmán”) a termelés folyamatos bővítése zajlik. Vállalatok születnek, nő a foglalkoztatás, emelkednek a bérek, nő a kereslet, a vállalatok árbevétele, profitjuk tömege is. Emelkednek az árak, gyorsul az infláció. Egy ilyen helyzetben jó alkalom kínálkozik piaci előny szerzésére.

Valahol egy vállalat új, termelékenyebb technológiát vezet be, „innovál”. A nagyobb termelékenységű technológia lehetővé teszi számára, hogy termékeit kevesebb élőmunkával, azaz kevesebb dolgozó alkalmazásával, aránylag kisebb bérköltséggel állítsa elő, miközben a piaci árak az ekkor még általános, régebbi, kevésbé termelékeny technológia magasabb költségeihez igazodnak. Ezáltal az átlagos piaci szinthez képest emeli profitrátáját (befektetett tőkéje jutó nyereségét), azaz extraprofitot realizál. Mivel az alacsonyabb egységköltség lehetővé teszi számára az árversenyt, vállalatunk képes arra is, hogy más termelőket

¹ A tanulmány a 104210 K jelű OTKA-projekt keretében folyó kutatás alapján készült.

² Rozsnyai (2002), Farkas (2002)

³ Szalai (2006)

⁴ Szalai (2003), Szigeti (2005)

⁵ A tőkeértékesülési ciklus kimerítő, szakszerű és egyben élvezetes kifejtését ld. Rozsnyai (2002), különösen 8-19.o.

kiszorítson a piacról. Így nemcsak profitrátája emelkedik a többiekhez képest, de piaci részesedésének növekedésével profitjának tömege is nő. Nagyobb foglalkoztatás-igényű termelést szorít ki kisebb foglalkoztatás-igényű termeléssel. Nagyobb bérköltségű termelést cserél fel kisebb bérköltségűvel. Ezáltal csökkenti az összes piaci keresletet, ám még csak elenyésző mértékben, ráadásul úgy, hogy versenyelőnye miatt vállalatunk értékesítési lehetőségei még javulnak is!

Mivel azonban a verseny szorításában más tőkék is innoválnak – alkalmazzák a modernebb technológiát – hólabda-szerűen beindul egy innovációs folyamat. Az általános jó konjunktúra mind több tőkét kényszerít az innovációs-megújító táncba. E periódust a tőkemegtérülési ciklus intenzív szakaszának nevezzük.

A régi tőkék folyamatosan elértéktelenednek, miközben terjed az újabb – termelékenyebb – technológia, amelynek élőköltsége, egységnyi bérköltsége kisebb. Ez elbocsátásokkal, illetve a korábbiakhoz képest kisebb foglalkoztatás-növekedéssel jár. A munkaerőigény csökkenése (a munkanélküliség növekedése) leszorítja a béreket (azok abszolút vagy „csak” a befektetett tőke egységére jutó szintjét). A folyamatban lassan elapad a piaci kereslet, a korábbi technológiával előállított termékek értékesítése egyre kisebb profitot hoz, majd – az áraknak a régi technológián alapuló tőkék költségei alá süllyedésével – lehetetlenné válik. A konjunktúra fordulóponthoz érkezik. A régi technológiával dolgozó tőkék termelése befulladás, elbocsátások következnek, ami elapasztja a keresletet, leszorítja az árakat és a béreket, és ezzel további tőkéket dönt be. Kirobban a válság, a schumpeteri „teremtő rombolás”. A csökkenő árak elolvasztják a kezdetben innováló tőkék extraprofitját, és eredményül ott hagyják nekik a magasabb gépesítettségből (magasabb szerves összetételből⁶) adódó alacsonyabb, a korábbi technológiához tartozónál kisebb profitrátát. A kezdeti törekvés a profitráta megemelésére a végkifejletben a profitráta csökkenését eredményezi. (Ezt a fajta összefüggést nevezi Hegel „az ész cselének”.)

A versenyképtelen tőkék korábbi profitjukat nem tudják ismét profitot eredményező termelésbe forgatni: tőkefelesleg keletkezik, amely pusztulásra ítéltetett. Csakhogy e tőkefelesleg pénz formájában a bankokban hever, ahonnan olcsó hitel formájában visszaáramlik a piacra, megnöveli a keresletet, időlegesen ismét nyereségessé tesz a beruházásokat, és ezzel elnyújtja az életképtelen tőkék agóniáját. Bár a reális kereslet, a bérek, alacsonyak, a hitelből táplált „pseudo”-keresletre újabb beruházások épülnek. Az új értéken belüli bérarány-csökkenés kereslethiányt és így válságot okozó hatása egy időre eltűnik a reménybeli (ám soha nem realizálódó) jövőbeli keresetekből előrehozott vásárlások szőnyege alatt. Az áremelkedés üteme ismét felgyorsul. A piaci ösztönösségre épülő rendszerben mindenki elégedett, maguk a kormányok is, akik a termelés korábbi lassulását érzékelve maguk is ösztönzik a hitelezést. Holott ilyenkor zajlik a válságfelhalmozás: a régi, elavult struktúrák életben tartása, sőt, bővítése, és a termelés alapjainak általános megújítását jelentő struktúraváltás késleltetése.

Azonban a hitelre épülő piacok is telítődnek egyszer, az eladatlan árukészletek felduzzadnak. A válságot okozó tőkefelesleg árufelesleg és hitelválság formájában tör a felszínre. A hitelezéssel a tőkeveszteség, a tőke pusztulásra ítélt részének terhe átkerül a bérből, fizetésből,

⁶ Egyszerűen fogalmazva: az egy munkásra és egységnyi bére jutó állóeszköz. (Marxi megfogalmazásban: a tőke szerves összetételének nevezzük a tőke értékösszetételét akkor, ha azt a tőke technikai összetétele határozza meg, és annak változását tükrözi. Ha tehát ugyanazt a gépsort alacsonyabb bérekkel működtetik, a tőke értékösszetétele nő, a technikai összetétele azonban változatlan. Ha azonban termelékenyebb technológia alkalmazása miatt nő meg a gépek értékének aránya az alkalmazott munkaerő költségéhez képest, akkor az értékösszetétel a technikai összetétel változása miatt nő. Az esetben beszélünk szerves összetételről, az előbbi esetben nem.)

segélyből, nyugdíjból élők, illetve egyéb adósok (gyengébb vállalatok), majd a válságkezelő állam (onnan vissza az előbbieket) oldalára.

A válságban végül is megsemmisülnek a versenyképtelen tőkék, az elbukó vállalatokat értékük alatt felvásárolják az erősebb tőkék, megmentve használható részeit (pl. épület, infrastruktúra, nem elkopott tőkeelemek), a munkanélküliség megugrik, a bérek zuhanórepülése és az adósságterhek miatt csökkenő kereslet lenyomja az új technológiák árát is. A tőkefőlölség a válságban egy idő után felszívódik, a nyomott árakon ismét lehet és érdemes új beruházásokba kezdeni: a termelőeszközök olcsóak, a bérek alacsonyok, a szakszervezetek gyengék, a munkanélküliség miatt a foglalkoztatottak intenzívebb munkára sarkallhatók, ami tovább csökkenti az egységnyi munka árát. A profitkilátások tehát jók. Megindulnak a beruházások, beindul az új technológia extenzív kiterjesztése: nő a foglalkoztatás, a kereslet, egyre több tőke képes bekapcsolódni a konjunktúrába. Fellendül az extenzív szakasz, és vele a bér- és árnövekedés. Visszaérkezünk kiinduló pontunkhoz...

1.2 A tőkemegtérülési ciklus módosulása a globalizációban

Az 1970-es évekkel beköszöntött „globalizációban”, a tőkeáramlásnak kedvező neoliberális gazdaságpolitika elterjedésével a ciklusnak ez a fent leírt lefolyása módosult. A tőkekivitel nemzetközi hierarchiát tápláló jellegét már régen megfigyelték⁷, a centrum-periféria viszonyok ehhez és az áruforgalomhoz tartozó értékáramlási folyamatait pedig több-kevesebb vonatkozásában már sokan bemutatták⁸, de a globális tőkeértékesülési ciklus összefoglaló kifejtésének érdeme Rozsnyai Erviné.⁹

A módosulás lényege, hogy a ciklus intenzív és extenzív szakasza térben szétválik, időben viszont összecsúszik. A centrumban folyamatos az intenzív szakasz (a technológiai vezető szerep), amely azonban a transznacionális vállalatok hálózatán keresztül és a fejlettségi különbségekből sarjadó piaci lehetőségek révén már a fellendülés kezdetén a periférián kibontakozó extenzív szakasszal párosul. A centrumban felgyorsul az innováció, innováció innovációt követ, a bér- és áremelkedés, így az infláció is mérsékelte, miközben a másod- és harmadvonalú technológiákat az alacsonyabb bérű országokban eszközölt tőkebefektetések révén folytonosan új életre keltik. Ami már elavult és kevés profitot hoz a centrumban, az magasabb profitrátaival állítható elő a perifériákon, és az így nyert extraprofitból újabb innovációra nyílik lehetőség a centrumban. A periférián az extenzív szakasz versenyképességet morzsoló hatásai, nevezetesen a foglalkoztatás-bővítés, a bér- és áremelkedés, az inflációs nyomás folyamatos, míg a centrumban a technológiai fejlesztésről és a termelékenységéről lassabban emelkedő bérekről mondható el ugyanez.

Mindez torokmetszővé teszi a monopolisztikus versenyt a centrumban, és ugyanakkor fellendíti a növekedést a perifériákon. Csakhogy ez a folyamat egyszersmind meg is rögzíti a perifériák viszonylagos fejletlenségét, *spontán piaci áthárítási mechanizmusokon* keresztül odatranszportálja a ciklikus fejlődés terheit.

Fontos azonban megjegyezni, hogy a tőkemegtérülési ciklus globalizációja nem azonos a szorosan vett működőtőkekivitel mértékével. Egy piaci logikáról van szó, amelyet a működőtőkekivitel katalizál, de megvalósulását már tágabb, indukált piaci folyamatok végzik. A periféria azért a mindenkori másod- és harmadvonalú technológiákra épülve fejlődik, mert

⁷ Ld. pl. Akamatsu (1962), Kojima (2000),

⁸ Ld. a dependencia- és világrendszerelmélet nagyjait mint pl. Raúl Prebisch, Celso Furtado, Immanuel Wallerstein, Giovanni Arrighi, és a hazai szakirodalomban Farkas Péter, Szigeti Péter stb. munkásságát.

⁹ Rozsnyai (2002)

az innovációs kapacitások a centrumban koncentrálnak, és a kevésbé fejlett technológiák a periféria adottságaival kellő profitot képesek biztosítani akár a külföldi, akár a hazai tőkék számára. A legfejlettebb technológiák ráadásul vásárlással sem szerezhetők meg, hiszen a mindenkori „csúcsműveket” a tőkék sosem adják ki a kezükből. Továbbá önmagában kismértékű tőkekivitel is meghatározó lehet az adott gazdaság struktúrájára nézve az általa a beruházás helyén indukált anyag-, alkatrész- munkaerő-, szolgáltatás- stb. kereslet technológiai-strukturális jellege révén.

1.3 A globális tőkemegtérülési ciklus következményei a periférián

A ciklus két szakaszának egyidejű, de térben szétváló lezajlása megmutatkozik a fejlődő országokban időről időre visszatérő és egymásba fonódó külső- és belső egyensúlytalansági helyzetekben, gazdaságpolitikai csapdáknak és ördögi körökben, amelyek mind a globális kapitalizmus viszonyai közti felzárkózás már-már lehetetlenségével felérő nehézségét tükrözik.

Bárhonnan indulunk el, a folyamatok mindig önmagukba fordulnak vissza.

Általában: a centrumországokból érkező tőkék az alacsonyabb bérköltségeken a másod- és harmadvonulú technológiákat terjesztik ki, az ebből származó extraprofitból részben bővítik a termelést, részben hazautalás után a centrumban finanszírozzák az innovációt, amelyet ráadásul ösztönöz a perifériáról a centrumba visszaexportált alacsony árú termékek versenye. Ugyanakkor a periférián a növekvő bérek növelik a keresletet, de ezzel felhajtják az inflációt és rontják a piaci versenyképességet, különösen, hogy a centrum exportja rendszerint igen importigényes. Az importot a növekvő kereslet is ösztönzi. A világpiacon elértektelendő tőkékre épülő belpiaci és exportlendület által táplált gazdasági növekedés hamarosan belső (költségvetési) és/vagy külső (fizetési mérleg) egyensúlytalansághoz vezet. „Kiigazításra” van szükség, a bérek és árak csökkentésére, a régi technológia kiselejtezésére, ami nem más, mint maga a válság, a centrumtőke válsága, amely azonban egyes országok hibás gazdaságpolitikájának következményeként interpretálható.

Ez az algoritmus eredményezi az egymással ellentétes gazdaságpolitikai irányzatok váltakozását.

Kezdjük azzal az esettel, hogy egy válsághelyzetben, vagy „csak” a világpiacon elmaradottság és függés csökkentése érdekében egy kormány a hazai piac fejlesztésére irányuló politikára vesz irányt.

A belföldi piac fejlesztéséhez állami szerepvállalás szükséges. A periféria állama beruházásaival és a jövedelmek újraelosztásával a termelés és a kereslet fellendítésére tör, aminek érdekében serkenti a hitelezést, vagy maga is hitelt vesz fel. Nő a foglalkoztatás és a bérek, nő a kereslet, a hazai és a centrumból beáramló tőkék és áruk értékesítési lehetőségei jók. A termelőalapok fejlettsége azonban elmarad a centrumországokétól, és ezt az elmaradást a mesterségesen teremtett kereslet – amelynek révén belföldön eladhatóvá válnak a világpiacon nem versenyképes termékek és technológiák – még erősíti is. Az infláció felpörög, ami a hitelezéssel együtt táplálja az „eszközbuborékok” (pl. ingatlan-piaci boom) kialakulását. Az egységnyi munkaerőköltség a versenytársakéhoz képest nő, a centrumországok fejlettebb technológiájának köszönhetően olcsóbb import versenyt támaszt a belföldi termelőknek, az export növekedése elmarad az importétól, a kereskedelmi mérleg romlik, a nemzeti valuta gyengül. Romlik a fizetési mérleg is, mert a belföldet pótlólagos erőforrásokkal és kereslettel ellátni igyekvő állam rendszerint eladósodik. E folyamatok egymást erősítik. Felborul a külső vagy a belső egyensúly, sőt gyakran egyszerre mindkettő: kialakul az „ikerdeficit”. A belföldön termelő tőke profitrátája csökken, beruházásai visszaesnek, a fejlesztés állami forrásai bedugulnak, a termelés lassul. Lépést kell váltani.

Ekkor kerülnek előtérbe az exportorientációs gazdaságpolitika hívei. Ők a munka árának (az egységnyi munkaerőköltségnek) a csökkentésére vesznek irányt, és a külföldi tőke becsalogatására kedvezményekkel. Ha sikerül, a GDP fellendül, az export úgyszintén. Csakhogy az exportra termelő – a hazainál termelékenyebb – szférában magasabbak és növekvőek a bérek, de kevésbé nőnek, mint a termelékenység (ez a versenyképesség megőrzésének záloga, és a multik erre ügyelnek is). Ám az exportszektor magasabb bérei átgyűrűznek a hazai, az exportszektornál – és a fejlettebb országok belföldi szektoránál is – kevésbé termelékeny belföldre termelő szektorokba is.¹⁰ Mindez tovább csökkenti a belföldi szektor versenyképességét, viszont a megnövekvő kereslet révén újabb impulzust ad az inflációnak, és megint csak segíti az ún. „eszkőbuborékok” kialakulását. Az eredmény – csakúgy, mint az előbbi esetben – költségvetési hiány és az állam eladósodása, miközben a növekvő árak és bérek miatt a tőke profittermelési lehetőségei is romlanak, bizalma megrendül (a spekulációs tőke viszont támad). Az ekkor szükségszerű „kiigazítás” a belföldi kereslet visszafogása révén lefékezi a gazdasági növekedést. Kialakul a „megszorítási csapda”. Innen két út látszik: további következetes bérleszorítással és állami-kiadáscsökkentéssel megfékezni az inflációt és kedvező tőkemegtérülési feltételeket teremtve visszanyerni a külföldi tőke „bizalmát”, tehát újraindítani az exportorientáció ördögi körét, vagy irányt venni a korábban ismertetett belföldi termelésre és keresletre épülő állami fejlesztési politika felé. Bármelyiket választják is, csak újabb circulus vitiosus indítanak el, aminek végső oka, hogy a perifériás országnak a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt helyéből következően alulfejlettek a termelőalapjai: ezek az országok beleragadnak a tőkemegtérülési ciklus extenzív szakaszába.

De mi van, ha az állam, a technológiai bázis megújítására, azaz a termelékenység növelésére veszi az irányt? Ez azt jelentené, hogy a tőkemegtérülési ciklus intenzív szakasza indul be, ugyanolyan következményekkel, mint amit az 1.1. alfejezetben leírtunk. A piacvezető intenzív szakasz beindulása a perifériákon azonban nem kevésbé lehetetlen, mint átmászniuk a tú fokán, hiszen az intenzív fejlődés beindításához még a legfejlettebb országoknak is külső forrásbevonásra van szüksége. Éppen erre szolgálnak a perifériák, az extenzív szakasz odatranszportálása és egyéb, a történelemből jól ismert eszközök (háborúk, rablások, eladósítás stb.).

A globális kapitalizmus perifériáin tehát a versenyképességi hátrány és az örökös egyensúlyi zavar beködolt.

Persze az egyensúlytalanság, vagy másképpen az időről időre visszatérő válságok a centrumban is jelen vannak, sőt onnan indulnak ki. Így ott is kitapintható a gazdaságpolitikai „váltógazdálkodás”, a belföldi termelés versus exportorientáció, vagy másképpen a keynesianizmus és neoliberalizmus egymásba kapcsolódó ördögi köre. Elég, ha a 2008-ban kirobbant válság utáni állami mentőcsomagokra és mentőalapokra, és a mérsékelten osztott, de mégiscsak felbukkanó „különadókra” és „szabályokra” gondolunk. Mindezekre azonban – legalábbis a 2008-as válságig – a centrum tőkéje kevésbé szorult rá, mert a tőkemegújítás költségeit a globális tőkerendszerben a perifériákra exportálhatta.

A 2008-as válság súlyosságát és elhúzódását éppen az magyarázza, hogy a hatalmas méretű tőkefelhalmozás, a globális piac ellátására is képessé váló termelés, valamint az Ázsiában (mindenekelőtt Kínában) saját bázison is felpörgetett fejlődés miatt az áthárítás területei „elfogytak”, illetve „telítődtek”. Az értékesülésre váró másod- és harmadvonalú tőkéket már a perifériák sem tudták felvenni, így az a pénzügyi (és spekulációs) szférán keresztül – és nem

¹⁰ Ezt a jelenséget a közgazdasági szakirodalom Balassa-Samuelsont hatásként ismeri.

utolsó sorban az eurózóna nyújtotta kedvező feltételek mellett – a centrum saját belső perifériájára zúdult.

Mindennek részletezése már egy másik tanulmány témája lenne, mi azonban most visszatérünk Latin-Amerikához. Ezen belül is a 2000-es évek egyik „sikertörténetéhez”, Brazíliához, hogy a fent elmondottakat annak példáján illusztráljuk.

2 Brazília a globális tőkeciklus hullámain

500 milliárd dolláros GDP-je alapján Brazília a világ 8. (az EU nélkül a 7.), lakosság száma (195 millió fő) alapján a világ 5. legnagyobb országa, Latin-Amerika gazdaságának 40 %-át képviseli. Bár a gazdaság világszintű nyitottsága a kereskedelemnek a GDP-hez mért aránya alapján viszonylag kicsi (az export és az import együtt 20-25%), a gazdaság növekedése jelentősen függ a világszintű (akár spekulációs) áringadozásokra különösen érzékeny ipari és mezőgazdasági nyers- és alapanyagok exportjától. A működőtőkeállomány GDP-hez mért aránya 2010-11-ben kb. 30 százalék volt, ami kétszer nagyobb, mint a 90-es években.¹¹

Brazília a 2000-es években, mint az egyik nagypiacú, gyorsan fejlődő, a szegénységi arányt csökkenteni képes, exportoffenzív ország hívta fel magára a figyelmet, ami azonban mit sem változtatott perifériás helyzetén. Erről beszélnek az eddig vezető út vergődései és a jelen kérdőjelei is.

Az ország viharos évtizedeket tudhat maga mögött. A diktatúrák és demokratikusabb periódusok váltakozása alatt az iparosítás több-kevesebb lendülettel haladt előre. Az importhelyettesítő iparosítás korszakát a 70-es évek hitelből finanszírozott gyors (évi átlag 8%) növekedése zárta, ami viszont – a korábban elmondottaknak megfelelően – elkerülhetetlenül adósságcspdába torkollott.

Erre az időszakra az jellemző, hogy az állam költsége, tehát *a belső egyensúlytalanság, külső egyensúlytalanságot idézett elő*. Az ezt követő IMF-vezérléte stabilizáció 1984-re ugyan véget vetett a külső egyensúlytalanságnak, ám a termelési alapok fejlesztése nélkül megvalósított valuta-leértékelésekkel felfűszárította, majd az egekbe hajtotta az inflációt, és egyben eltűntette a költségvetés addigi primer (az adósságtörlesztés nélkül számított) többletét. Ezzel megfosztotta a gazdaságot az egyik legfontosabb beruházási forrásától, az államtól. Brazíliában ugyanis – mint a gyenge tőkeerejű gazdaságokban általában – nem működött/működik az ún. „kiszorítási hatás”, vagyis az állami termelő beruházások nem a magánberuházásoktól vették/veszik el az üzleti lehetőségeket. Sőt, az állami beruházások éppen a magánberuházásoknak is kedvező pótlólagos fejlesztést/keresletet indukáltak. Már ez a momentum is jelzi, hogy az állam termelői szerepének csökkentését javalló neoliberális gazdaságpolitika a *felzárkóztatás szempontjából* még a globalizáció korában is kontraproduktív¹².

Azt látjuk tehát, hogy az IMF-receptnek köszönhetően a 80-as évek második felében a *külső egyensúlytalanságot belső egyensúlytalanság váltotta fel* (4-7 százalékos költségvetési deficit, vágtató infláció, csökkenő lakossági fogyasztás). Mindez megismétlődött később, 1994-től, amikor az IMF-féle monetarista recept a nemzeti valuta túlértékeltségével eredményezte ugyanezt a „csereügyletet”.

¹¹ UNCTAD WIR Annex Tables Online. Web table 7. FDI inward stock as a percentage of gross domestic product, 1990-2011

¹² Ld. még Ribeiro – Teixeira (2001)

1986-tól a belső egyensúlytalanság elleni harc évei következtek. Öt stabilizációs programot indítottak el, amelyek közül végül az 1993 végén meghirdetett, dollarizációval járó „Reál”¹³ terv” (Plan Real – a nemzeti valuta dollárhoz kötése) tudta elérni az infláció megfékezését. Ebben segítségére volt, hogy a korábbi bérleszorító lépéseknek köszönhetően 1991-re visszaállt a 70-es évek alacsony egységnyi munkaerőköltség-szintje, vagyis javult a versenyképesség. Ehhez járult a kedvezőbb világpiaci környezet (az amerikai gazdaság információs technológiákon alapuló fellendülése 1992-től), így megélné a feldolgozóipari (elsősorban a tartós fogyasztási cikkek és a tőkejavak) termelése.¹⁴ Megszorításokkal egyensúlyba hozták a költségvetést, 1994-től új, dollárhoz kötött valutát („új Reált”) vezettek be, amelynek árfolyamát az USD-hez magasan (1:1) állapították meg. Az infláció elleni harc elsődlegessége jegyében alkalmazott szigorú monetáris politika (magas kamatok) a későbbiekben az árfolyamot még tovább nyomta felfelé (0,85 Reál/USD), amit csúszó leértékeléssel igyekeztek korrigálni. A Reál azonban ennek ellenére mindvégig erős maradt. Ez elősegítette a nemzetközi tartalékok felduzzadását, de egyrészt gátolta a növekedést, másrészt rontotta a külkereskedelmi egyenleget és a folyó fizetési mérleget. Így tehát *a belső egyensúly ugyan javult, ám ismét felbillent a külső egyensúly*, és alig volt érdemi gazdasági növekedés (1994 és 2002 között a GDP átlagosan 2,3 százalékkal nőtt, de a GDP/fő csak kevesebb, mint 0,9 százalékkal).¹⁵

A perifériás országok felzárkózási kísérleteinek ellentmondásosságának illusztrációjaként 1994-95-ben két gazdaságpolitikai irányzat állt szemben egymással. Az egyik a pénzügyminisztérium és a központi bank által képviselt álláspont volt, amely – a 80-as évek elejétől folytatott és a világon elterjedt amerikai monetarista receptnek megfelelően – az infláció féken tartását tartotta elsődleges szempontnak, az árfolyam stabilitását (a gazdaság „monetáris horgonya”), szigorú monetáris és költségvetési politikát, valamint a kereskedelem liberalizálását. Ez a bérek kordában tartását is kiválóan szolgáló koncepció az exportorientációs, külföldi tőke becsalogató politikát jelenti. A másik – a felzárkózni kívánó országok valós igényeit tükröző – irányzatot a tervezési és hírközlési minisztériumok szakemberei, valamint a Gazdasági és Szociális Fejlesztési Bank (BNDES) képviselte. Szerintük az infláció helyett a gazdasági növekedést kell legfőbb prioritássá tenni, gyengébb árfolyamra és enyhébb inflációs kontrollra, lazább monetáris és fiskális politikára van szükség, és vissza kell venni a liberalizációból.¹⁶ Itt tehát a belföldi piacra koncentrált keresletélénkítés politikája érhető tetten.

A két irányzat harcából olyan policy-mix jött létre, amely egyszerre tartalmazta a szigorú monetáris és (különösen a helyi kormányoknál) a laza költségvetési politikát. Fontos már itt felhívni a figyelmet rá, hogy ez kombináció 2002 után is bekövetkezett, de a formai hasonlóság mögött lényeges tartami és fajsúlybeli különbségekkel, és így más eredménnyel is. Egyrészt a monetáris szigor a 2002 után nem képezte a gazdaságpolitika epicentrumát (ami azonban nem jelentette a monetáris fegyelem feladását). Másrészt a költségvetési „lazaság” a fogyasztói kereslet hatékony élénkítése (a legszegényebbek jövedelmének emelése) mellett és az állami szerepvállalásnak köszönhetően is a beruházások érdemi megemelkedését hozta magával, erősítve a termelési bázist, támogatva a(z) extenzív) növekedést. Az 1994-95-ös kezdődő periódusban azonban a beruházások súlyának jelentős visszaesését látjuk (a beruházás/GDP arány 1994 és 2003 között 21 százalékról 16 százalék alá esett), és így – mint már említettük – a gazdasági növekedés üteme is csökkent.

¹³ A brazil valuta neve.

¹⁴ Artner (1996)

¹⁵ The World dataBank Online és Abreu – Werneck (2005) p. 3.

¹⁶ Abreu – Werneck (2005) p. 4.

Mindez végül az árfolyamrendszer feladásához, a Reál drasztikus leértékeléséhez vezetett, aminek következtében 1999-ben 1 USD több mint 2 Reált ért. A külső (dollarban lévő) adósság megugrott, és így további költségvetési kiigazításra volt szükség.

A még időközben (1998 végén) az IMF-el kötött egyezmény értelmében foganatosított kiigazítás leginkább adóemelésben manifesztálódott. A csökkenő költségvetési deficit, a javuló kereskedelmi egyenleg, a még mindig magas kamatok, valamint a nagy belső piac és a privatizációk jóvoltából beáramló tőke hatására a recesszió a vártnál kisebb volt (1998-99-ben a gazdaság „csak” stagnált), és a GDP 2000-ben már 4,4 százalékkal nőtt.¹⁷

2000-ben (az amerikai információtechnológiai boom utolsó évében) viszonylag jók voltak a növekedési kilátások, és az irányadó nemzetközi közvélemény joggal várhatta, hogy az akkor hatalmon lévő Cardoso-kormányt újraválasztják. Csakhogy ez után következett a 2001-es terrortámadás, az információ-technológiai boom leülése, a hasonló cipőben járó Argentína válsága, ami mind megrázta a brazil gazdaságot is. Bár a szegénység elleni harc már a Plan Reál beindítása után megkezdődött (pl. a minimálbérekettől fogva évenként emelték, elindították a készpénztranszfereket a legszegényebbek felé), de annak elégtelen mértéke miatt a szociális helyzet javulása nem volt számottevő. Ezt az is mutatja, hogy a társadalom jövedelmi egyenlőtlenségét jelző Gini-index még 1998-ban is éppen annyi volt, mint 1990-ben (60,7%), s csak utána kezdett csökkenni, de még 2001-ben is 58,8 százalékon állt, jóval az 1960-as szint (50,4%) felett.¹⁸ Más kutatások kimutatták, hogy a jövedelemegyenlőtlenség a 90-es években valójában nőtt, amit a regionális különbségek növekedése mutat: az önkormányzati területek összehasonlításából kiderül, hogy a kisebb Gini-index-szel (kisebb egyenlőtlenséggel) bíró önkormányzatok száma csökkent.¹⁹

Ebbe és az újabb, 90-es évek végi, valamint – az ekkori IMF-hitelért cserébe elvárt – 2001-2002-es neoliberális megszorításokba belefáradt tömegek (a szegény- és a középrétegek egyaránt) 2002 októberében leváltották az addigi, bajaikat láthatólag orvosolni képtelen elitet, és Lula da Silva elnökké választásával a baloldali munkáspárti ellenzéket emelték kormányra. Némi intermezzo után ezt követően kezdődött meg a válságkezelés...

3 Válságkezelés

Lula elnöksége alatt a hagyományos piaci eszközöket és kapcsolatokat, a monetáris és költségvetési egyensúlyt fenntartó, de a szegénység csökkentését középpontba helyező pragmatikus gazdaságpolitikai kurzus került hatalomra, és – Lula két ciklusa után 2010-től Dilma Rouseff vezetésével – van ott mind a mai napig. Igaz, kezdetben Lula elnöksége nagy csalódást okozott az őt hatalomra segítő rétegeknek. Hivatalba lépésekor nemhogy nem változtatott elődje politikáján, de még rá is erősített. Ez alapvetően a megörökölt válsághelyzetből, a belőle fakadó IMF-hitelből, valamint a nemzetközi tőke bizalmának megroggyanásából fakadó kényszerek hatására történt.

A 2001-es világgazdasági sokkok miatt ugyanis a brazil gazdaság még Cardoso elnök alatt IMF-hitelre szorult, és 2001 szeptemberében kapott is több mint 16 milliárd dollárt. Az akkori kormány neki is látott az ehhez kapcsolt megszorításoknak. Ezt az IMF-készenléti hitel csomagot újították meg 2002 nyarán²⁰, amikor a Lula győzelmével fenyegető közelgő

¹⁷ Abreu – Werneck (2005): p. 12.

¹⁸ Lopez-Calva – Rocha (2012): p. 8-11.

¹⁹ Baer – Galvão (2005): p. 7-8. A magyarázat egy statisztikai jelenség, ami Simpson-paradoxonként ismert, és lényege, hogy a súlyozott átlagosánál a minta belső összetétele meghatározó a végeredmény szempontjából.

²⁰ Ld. IMF (2002)

elnökválasztások miatt a tőkepiacok bizalma különösen megrendült, a tőkemenekülés felpörgött. Lula 2002 októberében nyert a választásokon, és hivatali ideje 2003. január 1-től indult. Az IMF-hitelt több részletben 2003 végéig lehetett lehívni – ha a kormány megfelel a hitelhez tartozó IMF-elvárásoknak. Nyilvánvaló, hogy a hitelek lehívását nem volt érdemes kockáztatni, és az egyensúlytalanságokat amúgy is javítani kellett.

Így Lula hivatali idejének első évében a tőkés gazdaság egyensúlyi követelményeinek megfelelően járt el. Csökkentette az adókat, cserébe csökkentette és megadóztatta a nyugdíjakat, megemelte a közművek árainak felső plafonját, meggyengítette a szakszervezeteket, ígéretével ellentétben visszalépett a földreformtól (még a Cardoso-kormányhoz képest is), megemelte az elsődleges (az adósságtörlesztés nélkül számított) költségvetési többlet célértékét, teljes függetlenséget adott a jegybanknak stb. – egyszerűen az IMF-nek tetsző stabilizációs programot vezetett be. Az új munkáspárti kormányt a Goldman Sachs megdicsérte²¹, a neoliberalizmus ellenzőitől viszont éles kritikákat kapott.²²

A gazdaságot a 2000-es évek elején még a (nettó) export hajtotta, és ezért a kedvezőtlen világpiaci folyamatok (az amerikai információtechnológiai boom leülése) már 2001 óta visszafogták a növekedést. Az exportra és a külföldi vállalatok által vezérelt gazdaságra épülő elképzelés tehát nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, sem a gazdaság dinamizmusa, sem a szegénységnek a növekedéstől várt „spontán” csökkenése tekintetében. Az agrárexport nyereségét a nagy gazdaságok fölőzték le, a külföldi tőke inkább kivitte, mint beruházta a profitot – egyszerűen a régről ismert mechanizmusok dolgoztak.²³

Ez a helyzet indokolta, és az IMF-pénzek megérkezése tette lehetővé azt a fordulatot, amely lényegében keynesiánus elemek markáns alkalmazását jelentette. Két pillére a jövedelmek növekvő mértékű újraosztása a szegényeknek és az állam közvetlen gazdasági tevékenységének erősítése. Mindezt kiegészítette a közvetlen demokratikus formák beépítése az intézményrendszerbe, az egésznek pedig jó alapot kínált az 1994-es reformokkal meglapozott szigorú banki és közpénzügyi szabályozás fenntartása. A monetáris szigor (az inflációt féken tartani hivatott magas kamatok) által visszafogott keresletet a brazil kormányzat a jóléti kiadások növelésével pótolta.

2003-ban tehát valóban egyfajta válságkezelő folyamat kezdődött el, a Brazíliát már régóta sújtó gazdasági-társadalmi-fejlődési válság kezelésének alternatív változata. A fordulat szükségszerű volt, és a bevezető (1.) fejezetben leírtak szerint a perifériákat jellemző ciklikus fejlődés törvényszerűségeit tükrözte. A neoliberais politikai kurzussal szemben kínált, bár azt csak néhány elemében módosító kurzus megnyitotta az utat a belföldi termelés fellendülése előtt, amit a szegénység és a társadalmi polarizáció csökkenése, a GDP viszonylag jó növekedése (2003 és 2008 között átlag évi 4 százalék), a külföldi tőke növekvő érdeklődése²⁴ és végül, ezek talaján a 2008-as világgazdasági válsággal szembeni – legalábbis kezdetben – viszonylag jó rezisztencia igazolt.

A Lula-időszak alatt azonban a fellendülést a globális gazdaság 2004 utáni felívelése, ennek köszönhetően a nyersanyagok (a Brazília által is exportált olaj, réz, vas, és mezőgazdasági termények) árának emelkedése is fűtötte.²⁵ Pusztán a keynesi elemek tehát nem produkáltak

²¹ Azul (2003)

²² Petras – Veltmeyer (2003), Marques – Mendes (2007)

²³ Burton (2010)

²⁴ 2006 után Brazília részesedése a világ működőtőke-importjából növekedésnek indult. 2010-re Brazília lett az 5. az FDI-t fogadó országok sorában, 48,4 milliárd dollár külföldi működőtőkét vonzott. UNCTAD WIR Annex Tables Online.

²⁵ Ld. még Sharma (2012)

volna hasonló sikereket – amelyek ráadásul csak a korábbi brazil növekedéshez képest nevezhetőek kiugrónak, hiszen a GDP-növekedés messze elmaradt más BRIC-ek (pl. Kína) ütemétől.

A 2008-as válságra nem új politika, hanem a 2003-2004-ben elindított kurzus erősítése volt a válasz: a csökkenő exportbevételeket a belföldi keresletnek állami újraelosztás révén történő további élénkítésével – valamint új felvevőpiacok, mindenekelőtt Kína felé való orientálódással – igyekeznek pótolni. Olyan irányváltásra került tehát sor, amely a Brazíliához hasonló (fél)perifériális, így a 2008-as válság által leginkább sújtott országok számára is reménykeltő alternatívaként létezik napjaink „válságkezelése” során.

A tragikus a történetben az, hogy a felzárkózást, illetve a centrumországok konjunktúrájától való függetlenedést ez sem hozta meg, mint az néhány évvel a globális válság kirobbanása után már világosan látszik. De lássuk előbb a reménykeltő lula-i kurzus lépéseit és eredményeit!

3.1 Jövedelemelosztás

Mint a Világbank éppen Brazíliával kapcsolatban hangsúlyozza²⁶, az egyenlőtlenség befolyásolja a gazdasági fejlődést, az állami politika pedig befolyásolhatja az egyenlőtlenséget. Ennek az összefüggésnek a gyakorlati konzekvenciái jelennek meg a 2000-es évek közepétől folytatott brazil gazdaságpolitika eredményeiben. Az Oxfam keretében készült tanulmány²⁷ megállapítja, hogy a jövedelemegyenlőtlenség sikeres csökkentésének oka Brazíliában a gazdasági növekedés mellett az állam újraelosztó tevékenysége, amely ráadásul a *konzolidálódott demokrácia* körülményei között, a *civil szférával összefogva*, annak ellenőrzése alatt tevékenykedik. A készpénztranszferek belső keresletre, a transzferek nyomában járó javuló iskolázottság foglalkoztatásra és teljesítményre gyakorolt jótékony hatásait a Világbank vagy a WHO egyéb tanulmányai is dokumentálják.²⁸

A brazil gazdaságpolitikai irányváltás az elmúlt két évtizedben egész Latin-Amerikát jellemző változás része.²⁹ E változás lényege egyfelől az állam és a társadalom új kapcsolata, másfelől a gazdaság vállalatirányítási módszerekkel történő, a szociális problémákat, a szegénység növekedését és a társadalmi fragmentációt növelő igazgatásának elutasítása. E neopopulistának nevezhető irányzat megkülönböztető jegye a jövedelmek „kompenzáló újraelosztása” a korábbi évtizedek strukturális átalakulásának vesztesei számára.³⁰ Az állami kiadások relatív mértéke tehát nem nőtt (1995 óta a GDP 20 százaléka körül van), szerkezete azonban eltolódott a szociális (benne az oktatási, egészségügyi) kiadások felé.³¹ A 2008-as világgazdasági válság kirobbanása óta – és ez ismét igaz a latin-amerikai országok többségére – nem csupán fenntartották az aktív szociális és költségvetési politikát, de növelték és egyéb foglalkoztatás-serkentő transzferprogramokkal egészítették ki, erőteljesen irányt véve a gyermekek iskoláztatására és egészségügyi ellátására. Mint az ENSZ szervezete, a Latin-Amerika és Karibi térség Gazdasági Bizottsága (ECLAC) megállapítja: ez az eljárás azt a

²⁶ WB (2004): p. xvii-xx.

²⁷ Beghin (2008): p. 4-5.

²⁸ Ld. pl. Lopez-Calva – Rocha (2012) és Santos et al (2011)

²⁹ Ld. bővebben Dömény (2007)

³⁰ Dömény (2007): p. 13.

³¹ A folyamat egész Latin-Amerikára jellemző: a társadalombiztosítási kiadások egy főre jutó értéke 1990-91 és 2007-08 között 445 dollár/főről 880 dollár/főre, GDP-hez mért aránya pedig 12,3 százalékról 18,4 százalékra nőtt. ECLAC (2011): p. 132.

felismerést tükrözi, hogy éppen a gazdasági visszaesés idején kell a szociális politikákat erősíteni, forrásaikat növelni.³²

Lula a mélyszegénység megszüntetésének programjával került az elnöki székbe. 2003-ban hirdette meg a Fome Zero („Zéró éhezés”) programot, amely különböző intézkedéseket és alprogramokat jelentett. Emelték a minimálbéreket és csökkentették az alapvető élelmiszerek relatív árát³³ (Braziliában kb. 24 millió ember kap minimálbért, ami napjainkban havi 200 dollár körül van.) Jelentős készpénztranszfer-programokat indítottak el, illetve a korábbiakat kiszélesítették (szociális nyugdíj, idősök, betegek segélyei, gyermekmunka elleni program stb.), amelyek 94 millió embert érintettek. 2004-ben négy program összevonásával és a juttatások kiterjesztésével indult a Bolsa Familia program (átlagosan havi 70 Reál iskoláztatáshoz, egészségügyi kontrolhoz kötött készpénzsegély a gyermekes családoknak), ami 2012 végéig 13,9 millió családhoz, kb. 52 millió emberhez (a 2,5 dollár/napi jövedelem alatt élő brazilok közel 70 százalékához) jutott el. A program költségvetése 2012-ben már 12 milliárd dollár, ami 2013-ban további 395 millió dollárral nő. A szociális transzferprogramokra évről évre növekvő összegeket, 2012-ben összesen 33 milliárd dollárt költöttek, ami a 2007-esnek a kétszerese.³⁴

A társadalmi stabilitást és a fogyasztás növekedése révén a gazdaságot is segítette továbbá az államapparátus, illetve az ellenőrzés hatékonyságának növelésére hozott intézkedéssorozat (az adóbevételek növekedése, a rabszolgamunka csökkenése, nagyobb munkaerőpiaci védelem a dolgozóknak stb.), az agrárcsaládoknak nyújtott szubvencionált hitelek, illetve általában az alacsonyabb hitelkamatok.

Mindennek eredményeképpen a Gini-index évről évre csökkent, 2001 és 2011 között 58,8 százalékról 50,1 százalékra³⁵. Körülbelül 30 millió embert sikerült a szegények közül a középosztályba emelni. 2004 és 2007 között a háztartások havi átlagjövedelme 287 dollárról 584 dollárra nőtt, és 2008-ban a 600-2500 dolláros havi jövedelemmel bíró háztartások aránya meghaladta az 50 százalékot.³⁶ Az elmúlt évtizedben a szegénységi küszöb alatt élők arányát 35 százalékról 21 százalékra, a 2 dollár/fő/nap alatt élőkét felére (10%), és az abszolút szegények (1,25 dollár/fő/nap alatt élők) arányát is közel ilyen mértékben, 6 százalékra sikerült csökkenteni.³⁷

Míg a korábbiakban a háztartások fogyasztásának aránya a GDP-ben folyamatosan csökkent, 2004 után a csökkenés megállt, és az arány lassú növekedésnek indult. Ez a trend a válság alatt és után is folytatódott, miközben az export GDP-hez mért jelentősége gyengült, a behozatal utolérte, majd 2010-től túlszárnyalta a kivitelt. A GDP mindinkább a háztartások fogyasztására támaszkodott, amelyek részesedése a 2004-es 59,3 százalékról 2012 első felére 65,6 százalékra emelkedett. A növekedést tehát 2004 óta növekvő mértékben a belföldi kereslet hajtja.³⁸

A szociális készpénztranszferekhez szükséges többletforrásokat a növekvő GDP növekvő adóbevételei adták. A bevételek újraelosztása a korábbi évtizedekben nem a szegényeknek kedvezett: a pénz valójában oda áramlott vissza, ahonnan jött („perverz újraelosztás”). A 2004-től folytatott politika ezen változtatott. A brazil vállalatok az adófizetés előtti profitjuk

³² ECLAC (2011): p. 132.

³³ Az alapvető élelmiszerek árai a bérnövekedésnél kisebb mértékben nőttek.

³⁴ MPBM (2012)

³⁵ Lopez-Calva – Rocha (2012): p. 26. és IBGE (2012)

³⁶ TWGI (s.a.)

³⁷ World dataBank Online

³⁸ Ld. Oxford Economics (2012), TWGI (s.a.)

69 százalékkal felérő összeget fizetnek az államnak adók, járulékok formájában, míg az USA-ban ugyanez az arány csak 46,8, Magyarországon 53,3, Kanadában 29,2 százalék.³⁹ Figyelemre méltó továbbá, hogy a jövedelem-, profit és tőkenyereségszázalék súlya a brazil állam bevételei között jelentősen (2004 és 2009 között 36 százalékról 45 százalékra) nőtt, ami a szegényprogramok felfutásával együtt a „perverz újraelosztás”-nak a csökkenésére utal.

3.2 Állami fejlesztőprogramok

A brazil állam vállalatainak és a költségvetésből finanszírozott beruházási programjain keresztül is egyre mélyebben avatkozott a gazdaságba, a központi kormányzat beruházásai 2003 és 2010 között a GDP 0,4 százalékáról 1,3 százalékára nőttek.⁴⁰

2005-ben előbb egy kísérleti infrastrukturális programot (PPI), 2007-ben pedig az azóta is futó Növekedésgyorsító Programot (PAC) indították el. Ez utóbbi teljes összege 2007 és 2010 között eredetileg 504 milliárd reál (236 milliárd dollárt) tett ki, amit később, a válság idején még tovább emeltek.

Mindennek köszönhetően, bár a kedvező világgazdasági környezettől természetesen nem függetlenül, a GDP növekedése gyorsult (2007-ben meghaladta a 6 százalékot), 6 millió új munkahely jött létre, a költségvetési hiány menedzselhető volt, a munkanélküliség évről évre csökkent, a külső eladósodottság GDP-hez mért aránya szintén, a folyó fizetési mérleg pedig többletet mutatott. Az export lendületesen nőtt, bár 2004 után GDP-arányos mértéke csökkent, jeléül annak, hogy a növekedés motorja fokozatosan a belpiacra terelődött át: a beruházások súlya a GDP-ben 2003 és 2008 között 15-ről 19 százalékra emelkedett, a lakossági fogyasztás korábban tapasztalt GDP-arányos csökkenése megállt, majd nőni kezdett.

3.3 Az intézményrendszer

A brazil „válságkezelés” további sikertényezője, hogy tervszerű és jól szervezett intézményrendszer segíti. Ez kulcsfontosságú tényező, hiszen az állam – mint Latin-Amerikában általában – hagyományosan túlméretezett és hatékonytalan volt. Az ebből adódó gordiuszi csomót a Lula névvel fémjelzett fordulat új, a lakosságot a kormányzáshoz közelebb hozó intézményrendszer kiépítése vágta át.

Lula egyik legelső lépése a Civil Gazdasági és Szociális Tanács (CDES) létrehozása volt, amely 2002-2003 során széles körű konzultációkra támaszkodva kidolgozta a Nemzeti Fejlesztési Tervet (NDA). Ez a terv foglalta keretbe az új gazdaság- és társadalompolitika teendőit. A CDES javaslatai tükröződnek a Lula második elnöksége idején beindított két fő programban, a Növekedésgyorsító Programban (PAC) és az Oktatásfejlesztési Programban (PDE) is. Mindkét program a társadalmi egyenlőség csökkentését és a marginalizált csoportok integrálását célozza.

2008-ban hozták létre az elnökség mellett működő Stratégiai Bizottságot, a SEA-t, amely a Plan 2022 nevű hosszabb távú fejlesztési tervet tette le az asztalra. A terv középpontjában a természeti és humán erőforrások jobb kihasználása, a szociális és regionális egyenlőtlenségek

³⁹ Bár egyes latin-amerikai országokban az arány még magasabb (pl. Argentínában 108,2%, Bolíviában 80%) a többi BRICS esetében a brazinnál alacsonyabb: Kínában 63,5, Indiában 63,3, Oroszországban 46,5, Dél-Afrikában 30,5 százalék. WB-PWC (2011): p. 98-100.

⁴⁰ WB (2009): p. 15.

radikális csökkentése, a termelőalapok integrálása, demokratikusabb, közvetlenebb politizálás és egyben Brazília geopolitikai szerepének növelése áll.⁴¹

3.4 A kereskedelem diverzifikálása

A 2008-as válság kezelhetősége szempontjából is fontos változások indultak be a külkereskedelemben. Az ország kitettségének csökkentése végett ugyanis megkezdtek a kereskedelem földrajzi diverzifikálását, aminek következtében Európa és az USA rovására nőtt Latin-Amerika és különösen Kína szerepe az exportpiacok között⁴². Emellett megindult a kereskedelmi kapcsolatok szorosabbra fűzése Oroszországgal, Indiával, Dél-Afrikával és az Arab-öböl országaival. Jelentős lépések történtek Afrika irányába is: 2003, Lula elnökké választása óta Brazília afrikai nagykövetségeinek száma megduplázódott (2010-ig 34-re nőtt).⁴³ A latin-amerikai ország Afrikába irányuló exportja 2011-ben a 2001-es szintnek közel kilenccszerese, Afrika részesedése a brazil exportból 2012 közepén már meghaladja Németország és Franciaország együttes részesedését.⁴⁴

Ezeket az irányokat a 2008-as válság hatására még tovább erősítették.

4 A 2008-as válság közvetlen hatása és a válaszlépések

A növekedés belső alapjainak megerősödése után érte az országot a 2008-as sokk. Mivel azonban Brazíliában nem alakult ki eszkbuborék, és bankszférája viszonylag független maradt a nemzetközi piacoktól, a lakosság és a vállalati szféra eladósodottsága nem nőtt kezelhetetlen mértékűre. A válság tehát kívülről érkezett a külföldi befektetők kivonulása, profitkivonás és az exportpiacok összeszűkülése formájában. A fizetési mérleg pozitívából negatívba fordult, a hiány 2010 óta a GDP 2 százaléka körül alakul. A GDP csökkenése 2008 végétől 2009 közepéig tartott, így 2009 egészében 0,3 százalékot tett ki.

A munkanélküliségi ráta 2009-ben 8 százalék fölé ugrott, de már a következő évben visszatért a korábbi csökkenő pályára. A reál 2008 júliusától 5 hónap alatt közel 66 %-ot veszített értékéből, majd visszakorrigált, és 2011 augusztusában még erősebb is volt, mint a válság előtt. A brazil kormány gyors és tabuktól nem korlátozott irányítási képességét példázza a „Tobin-adó”-jellegű adó könnyed használata: 2008 októberében, a hitelpiacok befagyása idején megszüntették azt a 1,5 százalékos adót, ami addig a fix kamatozású, Reálban denominált brazil értékpapírok külföldi vásárlását sújtotta. Amikor azonban 2009 folyamán a Reál felértékelődése, illetve az erre irányuló spekulációs mozgás megindult, 2009 októberében ugyanilyen, de már 2 százalékos adót vetettek ki⁴⁵, sikerrel fékezve az exportra is káros túlértékelődést.

A kormány belföldről, Reál-kötvények kibocsátásával képes finanszírozni magát. A közszektor teljes bruttó adóssága a válság óta némiképpen nőtt, 2012 júliusában a GDP 57,6 százalékát tette ki, és szinte kizárólag belföldi. A *külső* adósság mindössze a GDP 4-5 százalékával ér fel. A bankok és a vállalati szféra eladósodottsága már jóval nagyobb, így az *ország teljes* külső adósságállománya 2012 júliusában 308 (a vállalatközi hitelekkel együtt

⁴¹ Osava (2010)

⁴² 2009-re Kína vált Brazília legfőbb kereskedelmi partnerévé, 2010-ben már ide ment a kivitel 15 százaléka, főleg szója, vasérc és olaj. Hoffmann (2011): p. 27.

⁴³ Reuters Africa 2010

⁴⁴ TMSA (2012)

⁴⁵ MercoPress (2009)

422) milliárd dollár, de még ez is csak a GDP 13 százalékát teszi ki, és az erre jutó teljes adósságszolgálati teher sem túl nagy (az export 18-20 százalékával egyenlő).⁴⁶ A gyors növekedésnek és a felértékelődésre hajlamos nemzeti valutának köszönhetően az ország devizatartalékai a válság után is rendületlenül szaporodtak, 2012 júliusában 376 milliárd dollárra rúgtak, ami 20 havi importra elegendő.

A költségvetési egyenleg a válság hatására ugyan romlott, de még így is a kezelhető 3 százalék körül, sőt az alatt marad. A romlás egyik fő oka, hogy nem alkalmaztak megszorításokat, sőt kifejezetten növelték az állam gazdaságélénkítő kiadásait: 2009-ben a fejlesztési bankon keresztül 100 milliárd Reál (kb. 55 milliárd USD) friss állami pénzt pumpáltak a gazdaságba hitel formájában, ami több mint háromszorosa a 2008-as hitelezési szintnek.

A monetáris politika a krízisre előbb lazítással (kamatcsökkentés), majd az ennek nyomán megugró infláció miatt szigorítással válaszolt, ami azonban az expanzív költségvetés keresletstimuláló hatásának jóvoltából nem eredményezte a gazdaság fékezését, még a tervezettnél nagyobb (2009: 5,8%) infláció mellett sem. Az inflációra ügyelő restriktív monetáris politika és a keresletstimuláló expanziós költségvetési politika következtében az infláció fluktuál, de nem vált két számjegyűvé, sőt éves szinten 7 százalék alatt maradt.

A bankszektor viszonylag stabil, kevés a külföldi bank az országban (a külföldi részesedés az alkotmány alapján a bankszektorban nem haladhatja meg a 20 százalékot), de a válság miatt azért 100 milliárd reál (kb. 55 milliárd dollár) tőkeinjekciót kapott az államtól.

Az igazi válságkezelés azonban az addig folytatott gazdaságpolitika megerősítése volt. Növekvő beruházások folynak az állami vállalatokban, 90 százalékban az energetikai iparban (Petrobrás, Electrobás). Ezen kívül a 2007-ben elindított Növekedésgyorsító Program (PAC) összegét közel 30 százalékkal megemelték (638 milliárd Reálra), és a 2011-től induló csomagot még az elsónél is nagyobbra tervezik (2011 és 2014 között 959 milliárd Reál állami és magánberuházás együtt). A 2014 utáni négy évben pedig, már szinte kizárólag az energia területén, 632 milliárd reál összberuházásra számítanak, főleg a magántőke részéről. Az állam részesedése mindebből 10-12 százalék.⁴⁷ A fő célterületek a logisztika, energetika és a társadalmi-urbanizációs fejlesztés, hat alprogramban⁴⁸:

5 A válság és kezelése folytatódik

Mindezzel azonban a válság és hatása nem múlt el. Sem az évtizedek óta tartó fejlődési válság, sem pedig a 2008 óta tartó világgazdasági válság ütötte sebeket nem sikerült begyógyítani.

Korunk világgazdasági válságának és globális tőkerendszerének kórképét nyújtja, hogy Brazília – és vele más feltörekvő országok, így pl. Kína – növekedési kilátásai 2011-ben ismét romlani kezdtek.

Bár 2010-ben a brazil GDP már jelentős ütemben bővült (7,5%), 2011-ben a világgazdaság további gyengélkedése, valamint a pénzügyi kormányzat infláció elleni intézkedései a vártnál is nagyobb lassulást eredményeztek (2011-ben a GDP csak 2,7 százalékkal gyarapodott). Az időközben bevetett adókedvezmények, kamatcsökkentés, minimálbér-emelés és egyéb

⁴⁶ Banco Central do Brasil online database, External Sector, Table 51, 51-A, 59.

⁴⁷ Brasil.gov.br. (2012) és MPBM (2012): p. 14.

⁴⁸ Brasil.gov.br. (2012)

termelésösztönzők, sőt a hazai termelést védeni hivatott importadó-emelések hatására⁴⁹, valamint a „szilárd alapokra és robosztus belpiacra”⁵⁰ való tekintettel 2012-ben a kormány és az elemzők is 4,5-5 százalékos növekedést vártak, többek között azért, mert a Reál újbóli leértékelődése (2011 júliusa óta kb. 30 százalék) kedvez az exportnak. Ám a számítások nem jöttek be. A világpiacon, különösen a mára Brazília első számú felvevőpiacának számító kínai kereslet csökkenése miatt a brazil export 2012-ben visszaesett, a GDP pedig mindössze 0,9 százalékkal nőtt. 2013-ra még az optimista előrejelzések sem várnak 3-4 százaléknál nagyobb ütemet.

A növekedést egyértelműen az állam és a háztartások fogyasztási kiadásai indukálják, ettől lehet remélni, hogy a beruházások és az ipari termelés fellendül. A fogyasztás azonban egyelőre stagnál, ami a megemelkedett lakossági hitelállománynak tudható be. Ez pedig a hitellel táplált növekedés korlátaira irányítja a figyelmet. A kormány ennek ellenére még több hitelt, a vállalatoknak még több működőtőkét ígér, alacsonyabb kamatokat, továbbá adókedvezményeket. Ez utóbbiak 2013-ban 6,5, 2016-ig 4 év alatt összesen 14,8 milliárd dollárt tesznek ki.⁵¹

A brazil gazdaság lassulása, illetve növekedési nehézsége megegyezik a kínai és indiai gazdaság szimptomájával.⁵² A centrumtőke (mindenekelőtt az eurózónából táplált) további betegeskedése a tőkeértékesülési hosszú ciklus intenzív szakaszának befulladására, az új innovációs ciklus indulásának késlekedése miatt nincs, ami táplálja a perifériák extenzív típusú fejlődését. Mindez visszafogja a feltörekvő országok dinamizmusát, megnehezíti számukra a saját gazdasági alapok fejlesztését, amelyre éppen a kátyúba jutott fejlett országok hatásától való függetlenedés érdekében törekednek, de amely fordulat nem megy egyik pillanatról a másikra.⁵³

A válság tehát még nem ért véget, és mindaddig nem is fog, míg a világgazdaság, annak vezető szereplői, a fejlett országok, technológiát nem váltanak (mindenekelőtt biotechnológia, nanotechnológia, ezek kombinációja, környezetipar, energiatakarékos technológiák irányába), ezáltal egyrészt beindítva saját növekedésüket, másrészt felszabadítva a már lefutott technológiák piacát a fejlettség szerint utánuk következő országok termelőkapacitása számára. Ha a ma már elavult technológiákat a fejlett országokban felváltják az újakkal, akkor mind az elavult technológiák termelése, mind az ezek iránt a fejlett és fejlődő országokban még meglévő kereslet kielégítése szabadabbá válik az utóbbiak számára, ahol ismét fellendülhet az extenzív típusú növekedés. A világgazdasági centrum-periféria hierarchiát azonban ez nem változtatja meg.

6 Hivatkozások

Abreu, Marcelo de Paiva – Werneck, Rogério L. F. (2005): The Brazilian economy from Cardoso to Lula: An interim view. Texto Para Discussão No 504, Departamento de Economia, PUC-Rio, Brazil, Rio de Janeiro <http://www.econ.puc-rio.br/pdf/td504.pdf>

⁴⁹ Reuters (2012)

⁵⁰ A brazil központi bank elnökének megfogalmazása. The Economic Times (2012)

⁵¹ AFP (2012)

⁵² Ld. Azzarello – Putnam (2012)

⁵³ Az exportorientáció versus a hazai fejlesztést igénylő belföldi termelés felfuttatásának problémáját mutatja be Kína példáján Szunomár (2012)

- Akamatsu, Kaname (1962): A historical pattern of economic growth in developing countries. *Journal of Developing Economies*, 1(1):3-25, March-August.
- Artner Annamária (1996): Brazília a felzárkózás útján? Az Ehrlich Éva által vezetett OTKA keretében készült tanulmány, második, bővített változat. Kézirat, MTA VKI, Budapest
- Azul, Rafael (2003): Brazil: Lula's first 100 days—austerity for the poor, tax cuts for the rich. *WSWS.org* 22 April <http://www.wsws.org/articles/2003/apr2003/braz-a22.shtml>
- Azzarello, Samantha – Putnam, Blu (2012): BRIC Country Update: Slowing growth in the face of internal and external challenges CME Group Market Insights 25 July 2012 <http://www.cmegroup.com/education/files/ed133-market-insights-bric-2012-8-1.pdf>
- Baer, Werner – Galvão, Antonio Fialho, Jr. (2005): Tax Burden, Government Expenditures and Income Distribution in Brazil. CIBER series paper. http://www.business.illinois.edu/Working_Papers/papers/05-0129.pdf
- Banco Central do Brasil online database. Foreign sector data, Fiscal policy data July 2012 <http://www.bcb.gov.br/?ENGLISH>
- Beghin, Nathalie (2008): Notes on Inequality and Poverty in Brazil: Current Situation and Challenges. Background paper to the development of From Poverty to Power: How Active Citizens and Effective States Can Change the World, Oxfam International 2008. <http://policy-practice.oxfam.org.uk/publications/notes-on-inequality-and-poverty-in-brazil-current-situation-and-challenges-112516>
- Brasil.gov (2013): Brazil has lifted 22 million people out of extreme poverty since 2011. Press releases. 19 February 2013 <http://www.brasil.gov.br/para/press/press-releases/february-2013/brazil-lifts-22-million-people-out-of-extreme-poverty-since-2011>
- Brasil.gov.br. (2012): Brazil announces phase two of the Growth Acceleration Program. Press release, March 29, 2010 http://www.brasil.gov.br/para/press/press-releases/march/brazil-announces-phase-two-of-the-growth-acceleration-program/br_model1?set_language=en
- Burton, Guy (2010): Lula and economic development. *GlobalAffairs.es*, 18 June 2010 <http://www.globalaffairs.es/en/lula-and-economic-development/>
- Dömény Zsuzsa (2007): Latin-Amerika balra át!? MTA Politikai Tudományok Intézete, Műhelytanulmányok, Digitális archívum (12) 2007/2 ISBN 978-963-7372-50-6 HU ISSN 1787-565X
- ECLAC (2011): Social Panorama of Latin America • 2010 Economic Commission for Latin America and the Caribbean (ECLAC). March 2011 ISBN 978-92-1-121754-4 <http://www.cepal.org/cgi-bin/getProd.asp?xml=/publicaciones/xml/1/41801/P41801.xml&xsl=/dds/tpl-i/p9f.xsl&base=/tpl-i/top-bottom.xsl>
- Farkas Péter (2002): A globalizáció fenyegetései. A világgazdaság és a gazdaságtudományok zavarai. Aula Kiadó, ISBN: 963 9478 10 5
- Hoffmann, Daniel (2011): The impact of the financial crisis in Brazil and Germany: A comparative analysis of distinct developments. Matrícula n.º.: 110234953 Universidade Federal Do Rio De Janeiro Instituto De Economia, Sept, 2011 <http://www.ie.ufrj.br/fgr/arquivos/Financal%20Crisis%20in%20Brazil%20and%20Germany.pdf>

- IBGE (2012): PNAD 2011: bigger growth among lowest income ranges. National Household Sample Survey 2011. http://www.ibge.gov.br/english/presidencia/noticias/noticia_visualiza.php?id_noticia=2222&id_pagina=1
- IMF (2002): IMF Approves US\$30.4 Billion Stand-By Credit for Brazil. Press Release No. 02/40 September 6, 2002 International Monetary Fund. <http://www.imf.org/external/np/sec/pr/2002/pr0240.htm>
- Kojima, Kiyoshi (2000): The “flying geese” model of Asian economic development: origin, theoretical extensions, and regional policy implications. Journal of Asian Economics 11 (2000) pp 375– 401 <http://ejournal.narotama.ac.id/files/model%20asia.pdf>
- Lopez-Calva, Luis F. and Rocha, Sonia (2012): Exiting Belindia? Lesson From The Recent Decline In Income Inequality In Brazil. Poverty, Gender, and Equity Unit Latin America and the Caribbean, The World Bank, April 2012 http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2012/06/25/000425970_20120625140209/Rendered/PDF/701550ESW0P1230IC00InequalityBrazil.pdf
- Marques, Rosa Maria – Mendes, Áquilas (2007): Lula and Social Policy: In the Service of Financial Capital. Monthly Review, Volume 58, Issue 09 (February) <http://monthlyreview.org/2007/02/01/lula-and-social-policy-in-the-service-of-financial-capital>
- Mercopress (2009): Brazil to slap tax on foreign capital inflow “to avoid speculation”. MercoPress October 20th 2009 <http://en.mercopress.com/2009/10/20/brazil-to-slap-tax-on-foreign-capital-inflow-to-avoid-speculation>
- MPBM (2012): Federal Budget For Everyone Brasília-DF. The Annual Budget Bill -PLOA, 2012. Ministry of Planning, Budget and Management. http://www.orcamentofederal.gov.br/orcamentos-anuais/orcamento-2012-1/ploa-2012/versao_ingles2012.pdf
- Osava, Mario (2010): Brazil: Ambitious Development Plan to Cut Inequality. Interpress March 8, 2010 <http://www.ipsnews.net/news.asp?idnews=50591>
- Oxford Economics (2012): Brazil. Country Economic Forecast: 25 June 2012. <http://www.oxfordeconomics.com/Free/pdfs/BRAZDB.pdf>
- Petras, James – Veltmeyer, Henry (2003): Whither Brazil? <http://petras.lahaine.org/b2-img/030321petras.pdf>
- Reuters (2012): UPDATE 2 - Brazil current account deficit widens in April, May 24, 2012 <http://www.reuters.com/article/2012/05/24/brazil-economy-external-idUSL1E8GO4QT20120524>
- Reuters Africa (2010): Brazil's Lula ends final African tour with new deals. July 8 2010 <http://af.reuters.com/article/topNews/idAFJOE6670KQ20100708?pageNumber=1&virtualBrandChannel=0>
- Ribeiro, Marcio Bruno – Teixeira, Joanelio Rodolpho (2001): An econometric analysis of private-sector investment in Brazil. CEPAL Review No 74, Aug 2001 http://www.eclac.cl/publicaciones/xml/6/19906/lcg2135i_Ribeiro.pdf
- Rozsnyai Ervin (2002): Az imperializmus korszakváltásai, Rozsnyai Ervin, Budapest, ISBN 963 440 541 x

- Santos, Leonor Maria Pacheco et al (2011): The Brazilian experience with conditional cash transfers: A successful way to reduce inequity and to improve health. World Conference on Social Determinants of Health. Rio de Janeiro, 19-21 October, Draft Background Paper
http://www.who.int/sdhconference/resources/draft_background_paper1_brazil.pdf
- Sharma, Ruchir (2012): Bearish on Brazil. Foreign Affairs. May/June 2012 Volume 91, Number 3 pp. 80-87.
- Szalai Erzsébet (2003): Magyarországi újkapitalizmus – integráció – alternatívák. Korunk (Kolozsvár) 2003, No 1.
- Szalai Erzsébet (2006): *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet*. Új Mandátum. ISBN: 963960948x
- Szigeti Péter (2005): Világrendszerkép. Globális „szabadverseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma. Budapest, Napvilág Kiadó 2005, ISBN: 9639350648
- Szunomár Ágnes (2012): Gazdasági modellváltás Kínában? Befelé forduló versus exportorientált gazdaságpolitika. In: Farkas Péter – Meisel Sándor – Novák Tamás (szerk.): A változó világgazdaság - útkeresések, tapasztalatok és kilátások. II. Európán kívüli régiók. ISBN 978-963-301-587-2ö. MTA KRITIKAI, Budapest, 48-62. o.
- The Economic Times (2012): Brazil 2011 economic growth slows to 2.7 percent. (AFP) The Economic Times, 7 Mar, 2012
<http://economictimes.indiatimes.com/news/international-business/brazil-2011-economic-growth-slows-to-2-7-percent/articleshow/12169560.cms>
- The World dataBank Online. The World Bank.
<http://databank.worldbank.org/ddp/home.do?Step=3&id=4>
- TMSA (2012): Brazil's Africa exports show major growth. Trade Mark Southern Africa.
<http://www.trademarksa.org/news/brazil-s-africa-exports-show-major-growth>
- TWGI (s.a.): Brazil: Beyond Natural Riches. Thomas White Global Investing.
<http://www.thomaswhite.com/explore-the-world/brazil.aspx>
- UNCTAD WIR Annex Tables Online.
<http://archive.unctad.org/Templates/Page.asp?intItemID=5823&lang=1>
- WB (2004): Inequality and Economic Development in Brazil. The World bank Country Study. The World Bank, Washington, D. C. http://www-wds.worldbank.org/servlet/WDSContentServer/WDSP/IB/2004/10/05/000012009_20041005095126/Rendered/PDF/301140PAPER0Inequality0Brazil.pdf
- WB (2009): Brazil Federal Public Financial Management Performance. December 2009, The World Bank.
http://siteresources.worldbank.org/BRAZILEXTN/Resources/Brazil_PublicManagement_English.pdf
- WB-PWC (2011): Paying Taxes 2011. The Global Picture. The World Bank Group, PricewaterhouseCoopers International Limited. <http://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/pdf/paying-taxes-2011.pdf>